

MARKAZIY OSIYO XALQLARI TARIXINI YORITISHDA ILGARI SURILAYOTGAN BA'ZI QARASHLAR (TURKIYA MISOLIDA)

Axmedov Jalol Tursunmuratovich

Jizzax politexnika instituti, "Ijtimoiy fanlar" kafedراسي assistenti

jalolaxmedov2023@gmail.com

Jizzax politexnika instituti 104-24 TVM guruh talabasi

Ashurov Ruslan Muxammad o'g'li

Annotatsiya: Markaziy Osiyoda millatlararo munosabatlar alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada ko'p millatli Markaziy Osiyo etnosiyosatining turk olimlari tomonidan o'rganilishining muhim jihatlari haqida fikr-mulohazalar haqida so'z boradi. Mintaqada qadim zamonlardan buyon yashovchi etnik guruhlar va elatlar o'rtasida madaniy, iqtisodiy, siyosiy munosabatlar vujudga kela boshlagan. Markaziy Osiyoning etnik xaritasi ko'p asrlar davomida deyarli o'zgarimasdan kelmoqda. Ko'plab turk olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijalari Markaziy Osiyoda millatlararo munosabatlarning tarixiy jihatining murakkabligini, beryoqlamalikdan voz kechish, mintaqadagi xavfsizlik muammolarni aniqlash va echim topish doirasida mintaqada millatlararo munosabatlarni o'rganish dolzarbligini ko'rsatmoqda.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, millat, o'troq, ko'chmanchi, "Rum turklari", Malazgirt, Usmonli turklar, Xett, Frakiya, Troya, Saljuqiylar, milliy siyosat.

Mustaqillik yillarida har bir bir Markaziy Osiyo davlati o'z milliy tarixini yozishga urinar ekan, turlicha usul va vositalarga murojaat qilganliklari ko'zga tashlanib, ular orasida yakdillik yo'qligi ko'rinib turadi. SHu bilan birga, markaziy osiyolik tarixchilar orasida mintaqa xalqlari tarixining umumiyiligini ilgari surgan, tarixiy voqeliklarni yoritishda ob'ektivlikni saqlashga chaqirgan, eski yondashuvlar, ayniqsa, sovet davrida shakllangan beryoqlamali yondashuvlardan voz kechib, jahon tarixshunoslik fanida qo'llanilayotgan yangicha usullarga murojaat qilinishi zarurligini ta'kidlayotgan tadqiqotchilar ham yo'q emas.

Ham sovet davri, ham mustaqillikning dastlabki davrlarida mintaqa xalqlari tarixi bo'yicha qo'llanilgan usullar orasida tarixiy voqeliklarni asosan boshqaruvchi sulolalarning siyosiy tarixini yoritish usuli ustuvor bo'lganligi ko'zga tashlanadi. Bu usul jahon tarixshunosligida "sulolaviy yondashuv" deb ataladi va jahonning ko'pchilik davlatlarida bu usuldan deyarli voz kechilib, tarixiy voqeliklarni sivilizatsiyalar tarixi doirasida yoritish keng qo'llanilayotgani ma'lum. Bu yondashuvga ko'ra, insoniyat tarixini sivilizatsiyalarning paydo bo'lishi, ularning mazmun-mohiyati va

sivilizatsiyalarning kishilik jamiyatiga qanchalik hissa qo'shganligiga e'tibor qaratish kerak bo'ladi. SHundagina insoniyat tarixini asosan urushlar va manfaatlar to'qnashuvidan iborat deb qarash va o'tmishni jangu-jadallar misolida yoritish kabi tamoyillardan voz kechiladi deb qaralgan "sivilizatsion yondashuv"chilik [1.1] Markaziy Osiyo olimlari orasida o'z tarafdorlarini topa boshladi. Aslida G'arb (asosan Evropa va AQSH) tarixchilari orasida keng yoyilgan bunday yondashuvdan oldin dunyoning ko'pchilik hududlarida tarixga boshqaruvchi sulolalar tarixi sifatida qarash ancha keng yoyilgan edi.

SHu o'rinda Markaziy Osiyo tarixchilari bilan bir necha jihatlariga ko'ra o'xshash yondashuvlarni qo'llab kelayotgan turkiyalik tarixchilarning turk xalqi va Turkiya davlati o'tmishini yoritar ekan ustuvor bo'lgan yondashuvlar bilan qisqacha tanishib chiqsak. Ma'lumki, tarixda "Usmonli turklari" yoki "Rum turklari" deb bilingan Kichik Osiyo turklari, to'g'rirog'i, bugungi Turkiya aholisining sezilarli bir qismi bugungi yurtlariga milodiy XI asrning so'nggi choragida, 1071 yilda Saljuqiylar sulolasining Malazgirt (SHarqiy Anado'lu) jangida Vizantiya imperiyasi ustidan g'alabasidan so'ng yoppasiga ko'chib borib joylashgan markaziy osiyolik turkiy urug'larning avlodlaridir. XIX-asrning oxirlarida tarixga millatlar tarixi sifatida qarala boshlagan Evropa tarixchiligi ta'sirida Usmonli turklari orasida ham o'z milliy tarixini yozish zarurati paydo bo'ladi va "YOsh turklar" davrida bu zarurat hukumat miqyosidagi masalaga aylanadi. Bungacha Usmonli sultonlari va saroylardagi tarixnavislar Usmonli saltanati tarixini yoritishda asosan islom an'analariga rioya qilgan holda, Odam Ato va Momo Havoning yaratilishi, payg'ambarlarning faoliyati - Nuh, YOfas, Som, Xom kabi turli millatlarning "ilk otasi" hisoblanadigan yarim afsonaviy shaxslar tarixini yoritishdan boshlab, turkiy xalqlarning ilk ajdodi Turk ibn YOfas, ya'ni Nuh payg'ambarning o'g'li YOfas, uning o'g'li esa Turk deb atalganligi, butun turkiy xalqlar undan tarqalganligi haqidagi afsonalarga katta e'tibor qaratib yozishgan [2.1].

SHuningdek, Usmonli tarixchilari o'g'uz turklarining Saljuqiylar davrida Rum (Kichik Osiyo)ga kirib kelganliklarini bilgan holda o'zlarini bu erning eng qadimgi millatlaridan biri sifatida, Usmonli saltanatini esa Rum (Vizantiya) imperiyasining davomchisi sifatida talqin qilishga urg'u berganlar. SHu bilan birga, ular tarixga milliy emas, ummatchilik nuqtai nazaridan yondashib, tarixni yoritishda turkchilikka emas, musulmonchilikka katta e'tibor qaratganlar. Usmonlilar davlatida turli tillarda so'zlashuvchi bir necha o'nlab millat va elatlarning yashaganliklari, davlat boshqaruvida turk, arab, fors, kurd, slavyan, yunon, arman, gruzin kabi musulmon va musulmonchlikni qabul qilgan xalqlar vakillari qatnashganligidan kelib chiqilsa usmonli tarixchilarining bu yondashuvi o'zini oqlagan. 1923 yilda monarxiyadan voz kechilib Turkiya jumhuriyati qurilgandan keyin Mustafo Kamol Otaturk boshchiligida turkiyalik ziyolilar o'zlari yashab turgan yurt tarixini

yozishda bir qator muammolarga duch kelishgan. Sababi, milliy uygʻonish harakatlari kuchayib, dunyoning turli hududlarida davlatlar millat-davlat tamoyiliga amal qila boshlagan bir pallada turkiyalik tarixchilar oʻzlari yashab turgan yurtga qanchalik haqli ekanliklarini ifodalashda qiyinchiliklarga duch kelishgan. Birinchidan, Kichik Osiyoga turklar ancha keyingi davrlarda Markaziy Osiyodan kelib joylashgan “kelgindi” xalq boʻlib, X asrdan oldingi Kichik Osiyo tarixiy merosini oʻzlariniki qilib koʻrsatishga tarixiy asos topa olmagan boʻlsalar, ikkinchidan esa oʻz milliy tarixini aynan qachondan boshlab oʻrganish va yosh avlodga oʻrgatish masalasida chigalliklarga duch keladilar.

Otaturk va uning yonida joy olgan “davlatxoh tarixchilar” masalaga ilmiy emas, hissiy (emotsional) yondashib, turkiylarning Kichik Osiyo tub erli elati ekani, ularning tarix sahnasiga chiqishi miloddan oldingi 3-2 mingyilliklarga borib taqalishi, qadimgi Xett davlati, Frakiya, Troya madaniyatlari ularning ajdodlariga tegishli ekaniga urgʻu bera boshlaydilar **[3.1]**. Biroq, ular keltirgan “tarixiy dalillar” va argumentlar jahon tarixshunosligida jiddiy qabul qilinmay, tanqid ostiga olina boshlagach, Otaturk bundayo yondashuvni oʻzgartirib, oʻz yoniga qardosh oʻlkalardan borgan tatar, ozarbayjon, turkistonlik tarixchilarni ham tinglashga qaror qiladi. Kichik Osiyo turklari orasida ham tarixga jiddiy qarash kerakligi, bunday yozma manbalar asosiy rol oʻynashi zarurligini taʼkidlab kelgan tarixchilar boshqird siyosiy arbobi va tarixchi Zaki Validiy Toʻgʻon boshchiligidagi tarixchilar jamoasiga turkiyaliklar uchun milliy tarix yaratish vazifasi yuklatiladi.

Ular oʻgʻuz turklarining Kichik Osiyoda Saljuqiylar davridan beri, yaʼni qariyb ming yildan beri yashab kelayotganiga, muayyan bir joyni makon qilib, oʻsha erning erli aholisiga aylanish uchun bu muddat etarli ekaniga urgʻu beradilar va turk xalqi tarixini ikki pallaga ajratib oʻrganish kerakligini taʼkidlaydilar **[4.1]**.

Bunga koʻra, Turkiyada tarix darsligi oʻtilar ekan yurt tarixi va millat tarixi birgalikda oʻqitilishi, ular orasida millat, kelib chiqish, til muhim ekanligiga urgʻu beriladi. YAʼni turkiyalik oʻquvchilar geografik joylashuvidan kelib chiqib, Kichik Osiyoda yashab oʻtgan qadimgi davlatlar tarixini yurt tarixining bir parchasi sifatida qarash bilan birga oʻgʻuz turklarining Markaziy Osiyoda tarix sahnasiga chiqib tushgan Osiyo Xun saltanati (mil. old. II asr – mil. III asrlar), Turk xoqonligi (552-744), Turgash xoqonligi (699-766), Uygʻur xoqonligi (745-840), Oʻgʻuz yabgʻuligi (IX – X asrlar), Qoraxoniylar (942-1212), Gʻaznaviylar (977-1186), Saljuqiylar (1038-1308) kabi turkiy sulolalarni oʻzlari uchun milliy davlatchilik anʼanalarini yashatgan sulolalar sifatida oʻrgana boshlaydilar **[5.1]**.

Milliy tarixni birlamchi omil deb qaragan turkiyalik tarixchilar shu tariqa ushbu sulolalarga asos solgan shaxslarni oʻzlarining milliy “qahramonlari”, “buyuk ajdodlari” sifatida taqlin qilib, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda ushbu omildan unumli foydalanadilar. Bunday yondashuv natijasida turk tili arabcha, forsha va boshqa tillardan

o‘tgan o‘zlashma so‘zlarning katta qismini sof turkcha so‘zlarga almashtirish ishlarini boshlab yuboradi. Bu esa bugungi kunda turk tilining anchagina “tozalangan” tilga aylangani, turklar o‘z farzandlariga nom berishda turkiy negizli so‘z va atamalarga e‘tiborga qaratgani, bu sohada anchagina yutuqlarni qo‘lga kiritganliklari ko‘zga tashlanadi.

Jahon tarixshunosligida bu kabi hatti-harakatlar “konstruktiv yondashuv” deb atalib, qariyb yuz yil ichida Markaziy Osiyoda davlat-millat tamoyillari ustuvorlik qila boshladi. Ayniqsa, mutsaqillik yillarida bu tamoyil yanada kuchayib, davlat va elitaning istaklari natijasida boshqalardan farqli, faqatgina muayyan bir millatga tegishli madaniyat, madaniy meros, shonli tarix “buyuk ajdod”, “buyuk xalq”, “kelgindi” yoki “avtoxton”, “buyuk tarix egalari” yoki “eng qadimiy xalq” degan iboralar bot-bot qo‘llanila boshladi. Bu esa boshqa turkiy xalqlar orasidagi birdamlikning susayishiga, bir-biriga teskari tarix yozish natijasida o‘zaro g‘ashlikning kelib chiqishiga sabab bo‘ldi. Biroq, keyingi yillarda Markaziy Osiyo etakchilari, ziyoli qatlam va oddiy aholi ham kelajak va rivojlanish o‘zaro hamkorlikda ekani, buning uchun kerakli mexanizmlari yaratilishi kerakligini tushunib etdi. Markaziy Osiyo xalqlari umumiy tarix konsepsiyalarini ishlab chiqish ana mexanizmlaridan biri deb qarala boshladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Toynbi A. Dj. Postijenie istorii: Sbornik / Per. s angl. E. D. Jarkova. – M.: Rolf, 2001.
2. Babinger, Franz, Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri, (Çev.: Coşkun Üçok), Ankara 1982; Erkan S. Osmanlı Döneminde Tarih Öğreniminin Tarihçesi // 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum. Cilt 6, Sayı 1, Yaz 2017. – S. 395-424.
3. Türk Tarihinin Ana Hatları: Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941 yılları arasında liselerde okutulan temel eser). – İstanbul, Kaynak Yayınları, 1996; Tarih I (Atatürk'ün sağlığında Liselerde okutulan tarih kitabı). Kaynak Yayınları, 1935. – Ankara, 2000.
4. Togan Z.V. Tarihte Usul. 3 Üncü Baskı. – İstanbul: Enderun yayınları, 1081. – S. 10-12, 24-27.
5. Togan Z.V. Umumi Türk tarihine giriş. 1. cilt. En eski devirlerden 16. asra kadar, 3. baskı, İstanbul, 1981; Editör: Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan Kapak ve Sayfa Düzeni: Gamze Uçak Redaktör: Çiğdem Kılıçoğlu-Çağla D. Tağmat 1. Baskı, - Ankara: Siyasal Kitabevi, 2011.

6. **Abashin S. Natsionalizmy v Sredney Azii: v poiskax identichnosti. – SPb.: Aleteyya, 2007. – S. 5-14.**
7. Haugen A. The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia. – London, 2003. –R. 2-4, 73, 76-80, 90-93, 96-98, 100-102, 107, 114, 116-117 va b.
8. Rajabov Q., Bekmuratov X. O‘zbekiston bilan Turkiya o‘rtasidagi iqtisodiy va madaniy hamkorlik tarixidan. – Toshkent: “Tafakkur”, 2017.
9. Axmedov, J. T., & Guljan Kobeyevna, O. (2024). History of inter-ethnic relations in Central Asia and stages of development.
10. Tajibayev, M. A., & Axmedov, J. T. (2022). Sinergetik yondashuv-yoshlarning yangi dunyoqarashini shakllantirishning asosiy jihatlaridan biri sifatida. *Scientific progress*, 3(3), 527-532.
11. Axmedov, J. T., & Tajibayev, M. A. (2021). Young people from different information attacks care is a requirement of the time. *Scientific progress*, 2(5), 549-553.
12. Tursunmuratovich, A. J., & Abdurashidovich, T. M. (2021). Ensuring the rule of law-as an urgent direction in the appeal. *International Journal of Discourse on Innovation, Integration and Education*, 2(2), 164-169.
13. Tajibaev, M. A., & Akhmedov, J. T. (2021). The young spiritual-moral of the global network effects on education. *Scientific progress*, 1(5), 708-711.